

EDICE LIMES

Ulrich Beck
Vlastní Bůh

Mírotvorný a násilný
potenciál náboženství

NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Vlastní Bůh

Mírotvorný a násilný
potenciál náboženství

Ulrich Beck

Z německého originálu *Der eigene Gott: Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltpotential der Religionen*, vydaného nakladatelstvím Verlag der Weltreligionen roku 2008, přeložil Tomáš Chudý
Doslov Tomáš Halík

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
v edici Limes
Redakce Nora Cuhrová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

© Verlag der Weltreligionen im Insel Verlag Frankfurt am Main
und Leipzig 2008
All rights reserved and controlled through Insel Verlag Berlin
© Univerzita Karlova, 2018
Translation © Tomáš Chudý, 2018
Epilogue © Tomáš Halík, 2018

ISBN 978-80-246-3787-7
ISBN 978-80-246-3789-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

PODĚKOVÁNÍ	7
Kapitola 1: Deník „vlastního Boha“: Etty Hillesum	9
Kapitola 2: Návrat bohů a krize evropské moderny	27
Kapitola 3: Tolerance a násilí: dvě tváře náboženství	55
Kapitola 4: Hereze neboli vynález „vlastního Boha“	99
Kapitola 5: Lest vedlejších důsledků: pět modelů zcivilizování konfliktů světových náboženství	141
Kapitola 6: Mír namísto pravdy? Možná budoucnost náboženství ve světové rizikové společnosti	167
DOSLOV K ČESKÉMU VYDÁNÍ	
Moc bezmocného Boha	203

PODĚKOVÁNÍ

Tato kniha doznala v průběhu psaní více podob, které se pokaždé staly předmětem intenzivních rozhovorů. Všechna její „raná vývojová stadia“ pročetli a se mnou důkladně prodiskutovali zvláště Natan Sznaider, Edgar Grande a Christoph Lau; jejich kritika, návrhy na doplnění a poukazy na literaturu mě v neposlední řadě podnítily k jejímu dalšímu a dalšímu přepracování. Již velmi záhy projevil Navid Kermani zájem promluvit si se mnou o základní tezi; totéž platí o Wolfgangu Bonšovi a Svenu Hillenkampovi. Rozhodující pro mou argumentaci byly v mnohém veřejná diskuze s Arnoldem Angenentem a přirozeně také jeho kniha *Toleranz und Gewalt – Das Christentum zwischen Bibel und Schwert* [*Tolerance a moc – křesťanství mezi Biblí a mečem*]. I tentokrát podstatně ovlivnily formování mých myšlenek živé rozhovory s Elisabeth Beck-Gernsheimovou. Všem těmto lidem ze srdce děkuji, aniž bych jim přisuzoval jakoukoli spoluvinu na vlastních přehnaných či nedostatečných tvrzeních.

V těchto časech, kdy jsou sociální a duchovní vědy ohroženy tak jako dosud málokdy ve svých dějinách, je důležité po pravdě přiznat, že tento dobrodružný výlet do vulkanické náboženské krajiny, která se vyznačuje ohromující nepřehledností, by nebyl vůbec možný bez tvůrčí diskuzní a badatelské návaznosti na zvláštní výzkumnou oblast „reflexivní modernita“, již velkoryse financuje Německá společnost

pro výzkum (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Potud patří můj
vřelý dík také této Společnosti a všem, kdo tuto kooperativní praxi
sociálněvědecké zvědavosti umožnili.

Deník „vlastního Boha“:

Etty Hillesum

NESOCIOLOGICKÝ ÚVOD

Lze vůbec začít knihu doznáním vlastního selhání? Ano, je to možné a v tomto případě dokonce nezbytné, přestože ironii takové otázky nelze přehlédnout, neboť přece už odpověděla na to, na co se ptá. Nevyjadřuje se tím však domýšlivost (jak si možná mnozí pomyslí) ani planá hra na vlastní neschopnost či slepotu. K tomu, aby se někdo odhodlal „razit“ a „rozvíjet“ tento lehkovážný výraz „vlastní Bůh“ (ať už to znamená cokoli), jistě patří notná dávka metafyzické naivity. Avšak z principu se k sobě náboženské a sociologické mají jako oheň a voda.

Já jako sociolog s vírou v osvobozující moc sociologického osvícenství mám v krvi idiom sekularismu. Předpoklad sekularizace, tedy vyhoceně řečeno představa, že s postupující modernizací náboženství samo sebe zlikviduje, nelze bez dalšího ze sociologického myšlení odpreparovat, i kdyby tuto předpověď vyvrátily samy dějiny. A tak jen zřídka vstupují v celé své ambivalenci do zorného pole sociologie náboženské obsahy jako sice relativní, ale autonomní realita a síla, která obsahuje pojetí druhého člověka a přivádí svět do varu. Ze sociologického hlediska jde spíše o to, prokázat, že indiáni provozující tanec deště, třebaže jejich tanec žádný déšť nevyvolává, úspěšně

„interagují“, protože jejich tanec plní „funkci“ příspěvku k „integraci“ jejich skupiny. O tom, jak a proč je náboženství kulturně produktivní či destruktivní, to však nevypovídá vůbec nic.

V sociologii se takové mezery nepovažují za nedostatek, ale za důkaz její vědeckosti. Základní náboženské distinkce mezi stvořitelem a jeho stvořením, mezi věčností a časem či mezi oním a tímto světem se do zorného pole této disciplíny dostávají jen napůl. Přestože sociologové nepopírají hloubku a působivost náboženských emocí, vylučují, že by náboženské jevy musely být chápány a vysvětlovány nábožensky, a za základní přístup volí „metodologický sekularismus“, v souladu s nímž mají náboženské jevy primárně společenské příčiny a funkce; a to z dobrého důvodu – uspokojuje to skeptické vědcovo já.

Ale takový pohled je konformní se sekularizací. Staví před oči svou vůdčí ideu: odkouzlení náboženského. Zároveň však činí neviditelným a nepochopitelným to, co ve stále větší míře určuje skutečnost: znovukouzlení náboženstvím. Člověk tak nemusí být nábožensky založený, stačí, když pouze přemýšlí v prapůvodních intencích sociologie, aby ho přepadla pochybnost o tom, zda je areligiozita nebo antireligiozita sociologického skepticismu způsobila rozluštit i společenskou a politickou moc „vlastního Boha“. A tak se tato kniha pouští do snad zbytečného pátrání po spojení ohně a vody, a to ve službě oběma: poznávacímu nároku sociologie, nicméně možná také ve službě sebeporozumění náboženství.

1. ETTY HILLESUM

Nizozemská židovka Etty Hillesum ve svém deníku zaznamenala hledání a nalezení „vlastního Boha“. Rukou psané zápisky začínají březnem 1941 a končí říjnem 1943. Na začátku vede mladá žena život normální občanky, jakkoli ji existenciálně ohrožuje nacionálněsocialistický rasový blud. A úměrně tomu, jak se její vnější život zužuje, se Etty Hillesum obrací dovnitř. Čte Rilka, Dostojevského, Puškina, Augustina a stále znovu také Bibli. Pomalu a téměř nezatelně se z rozhovoru se sebou samou stává rozhovor s Bohem. Etty Hillesum dokonce rozvíjí svůj vlastní styl, když k Bohu mluví. Mluví k Němu

jako k sobě. Oslovuje Ho zcela bezprostředně, bez sebemenších rozpaků. A objevování sebe i objevování Boha, nalézání sebe i nalézání Boha, vynalézání sebe i vynalézání Boha splývají jakoby přirozeně v jedno. Její „vlastní“ Bůh není bohem synagog ani církví ani „věřících“, kteří se odlišují od „nevěřících“. „Její“ Bůh neví nic o herezích, o křížových výpravách, o nevýslovné brutalitě inkvizice, o reformaci a protireformaci ani o nábožensky motivovaném terorismu masových vražd. Její vlastní Bůh je prostý teologie, dogmat, je slepý k dějinám, a snad právě proto milosrdný a bezmocný. Etty říká: „Když se modlím, nikdy se nemodlím sama za sebe, ale vždycky za druhé, anebo vedu šílený, dětinský či smrtelně vážný dialog s tím, co je ve mně nejhlubší a co – kvůli jednoduchosti – nazývám Bůh.“¹

A nyní se požaduje, abychom zaujali hledisko sociologie náboženství, které tomuto subjektivnímu náboženskému rozměru dokáže učinit zadost – dokonce i když toto hledisko vzbuzuje téměř jistotu selhání. Poté co historikové objevili životopisy, autobiografie a další druhy svědecké literatury jako prameny neobyčejně vysoké vypořádací síly, by tedy mohlo být smysluplné právě takový dokument o vlastním Bohu nechat nejprve promluvit sama za sebe a pak jej interpretovat.

„Sobota 11. července 1942, jedenáct hodin dopoledne.

O posledních a nejhlubších věcech v životě se smí hovořit teprve v okamžiku, kdy slova plynou prostě a přirozeně jako voda z pramene.

A když mi Bůh nepomůže dál, budu muset já pomoci Bohu.

Celý zemský povrch se pozvolna stává jedním velkým lágrem a jen málokdo mu unikne. Je to fáze, kterou musíme projít. Židé si tu mezi sebou vyprávějí pěkné věci: že se v Německu zadržívá nebo otravuje plynem. Není příliš moudré předávat takové historiky dál, a vůbec: Kdyby se to skutečně v nějaké podobě dalo, copak za to neseme odpovědnost my? (...)

... vím, že se vypořádám se vším docela sama a že moje srdce přitom neztvrdne hořkostí, ale vím také to, že i okamžiky nejhlubšího smutku a zoufalství ve mně zanechají něco plodného a že mě posílí. Nedělám si iluze o skutečnosti, a dokonce se zříkám nároku na

¹ Etty Hillesum, Přervaný život: deníky Etty Hillesum 1941–1943, J. G. Gaarlandt, ed., Kostelní Vydří 2005, přel. Jindra Hubková, s. 186.

pomoc druhým. Ale vždycky se budu snažit pomáhat Bohu, jak jen dovedu, a jestli se mi to podaří u něj, pak se mi to zcela jistě podaří také s lidmi. Jen by si člověk neměl malovat žádné iluze o vlastním hrdinství.

Ptám se sama sebe, co bych skutečně dělala, kdybych držela v ruce lístek s povoláním do Německa a měla za týden odjíždět. Představ si, že by to povolání přišlo zítra, co bys dělala? Především bych o tom nejdřív nikomu neřekla, doma bych se stáhla do tichého koutku a posbírala bych všechny tělesné i duševní síly. Nechala bych se ostříhat na bubikopf a vyhodila bych rtěnku. Pokusila bych se v tom týdnu přečíst Rilkovy dopisy. Z těžkého sukna, které mám, bych si nechala ušít dlouhé kalhoty a sako. (...) Přibalila bych Bibli a také oba útlé svazčky ‚Dopisy mladému básníkovi‘ a ‚Kniha hodiněk‘ by se tam měly vejít. Nevezmu si s sebou žádné fotografie svých drahých, ale uchovám si obrazy jejich tváří a gest v nejtajnějších zákoutích svého nitra, aby byli vždycky se mnou. (...) A i když nepřežiju, způsob, jakým budu umírat, vydá svědectví o tom, jaká skutečně jsem. Už nejde o to, za každou cenu se vyhnout určité situaci, ale o to, jak se člověk v určité situaci zachová a jak v ní dokáže žít. (...)

Nedělní ranní modlitba (12. července 1942).

Jsou to zlé časy, Bože. Dnes v noci se mi poprvé stalo, že jsem se převalovala ve tmě s žhnoucíma očima a hlavou mi táhly obrazy lidského utrpení. Něco ti slíbím, můj Bože, jen takovou maličkost: nechci zavěšovat na každý den své starosti o budoucnost jako tíživá závaží, jenže k tomu je třeba určitého cviku. Každý den má sám o sobě dost starostí. Chci ti pomoci, Bože, abys mě neopustil, ale nedokážu se předem k ničemu zavázat. Jen tohle jediné je mi stále jasnější: že Ty nám pomoci nemůžeš, nýbrž že my musíme pomoci Tobě, a tím nakonec sami sobě. To je to jediné, na čem záleží: zachránit v sobě kousek Tebe, Bože. Možná že dokážeme dopomáhat tomu, abys mohl ve zmučených srdcích druhých lidí vstát z mrtvých. Ano, můj Bože, na vnějších okolnostech toho, jak se zdá, příliš mnoho nezměníš, prostě patří k tomuto životu. Nepožaduju po Tobě, abys mi skládal úcty, ty budeme jednou skládat my před Tebou. Takřka s každým úderem srdce je mi jasnější, že nám nemůžeš pomoci, ale že my musíme pomoci Tobě a až do posledního dechu hájit Tvoje místo ve mém nitru. Skutečně existují lidé, kteří na poslední chvíli

schovávají vysavač a stříbrné příbory, místo aby si chránili Tebe, můj Bože. A jsou jiní, kteří se za každou cenu snaží zachránit své tělo, které beztak není ničím jiným než schránkou tisíce obav a hořkostí. Říkají: Mě do spárů nedostanou. A zapomínají, že člověk není v žádných spárech, když je ve tvém náručí. Už jsem zase mnohem klidnější, můj Bože, díky tomuto rozhovoru s Tebou. Nejspíš s Tebou budu v nejbližší budoucnosti hovořit velice často, a tak ti zabráním, abys mě opustil. Zřejmě se mnou zažiješ i hubené časy, můj Bože, v nichž Tě má víra nebude tak sytit, ale věř mi, dál budu pro Tebe pracovat a zůstanu Ti věrná a nikdy Tě ze svého nitra nevyženu.

Na velké hrdinské utrpení v sobě cítím dostatek sil, můj Bože, spíše se obávám tisíce těch drobných každodenních starostí, které mě občas obtěžují jako dotěrný hmyz. Dobrá, trochu si tedy ve svém zoufání poškrábu poštipaná místa a každý den si znovu řeknu: O dnešek je postaráno, pořád tě ještě obklopují bezpečné zdi útulného domova jako často oblékaný a oblíbený kus oděvu, pro dnešek máš ještě dost jídla a v noci tě čeká postel s bílým prostěradlem a měkkými příkrývkami, neměla bys tedy dnes vyplýtvat ani jiskřičku síly na malicherné hmotné starosti kolem sebe. Využij a vychutnej si každou minutu dnešního dne, postarej se, aby byl plodný a stal se pevným kamenem do základů, o které by se mohly opřít ubohé a úzkostné budoucí dny.

Jasmín za domem je úplně zpustošený deštěm a bouřkami předchozích dnů, bílé kvítky jsou rozváté do špinavých černých kaluží na nízké střeše garáže. Kdesi ve mně však kvete ten vonící keř pořád dál, stejně bohatý květy a něžný jako vřdycky. Jeho vůně se šíří kolem Tvého příbytku v mém nitru, můj Bože. Vidíš, dobře se o Tebe starám. Nepředkládám Ti pouze své slzy a ustrašené představy, ale v bouřlivém šedém nedělním ránu ti přináším také voňavý jasmín. Budu Ti nosit všechny květiny, které na své cestě najdu, a bude jich spousta. Měl by ses u mě mít co nejlépe. Abych uvedla aspoň jeden příklad za všechny: Kdybych byla zavřená v těsné cele a malým zamřížovaným okénkem bych viděla plout bílý oblak, nabídla bych ten oblak Tobě, můj Bože, aspoň dokud bych k tomu měla dost sil. Nedokážu se předem k ničemu zavázat, jak sis jistě všiml, mám ty nejlepší úmysly.

A teď se odevzdávám tomuto dni. Setkám se v něm s mnoha lidmi, bude mě tížit spousta zlých zvěstí a hrozeb - jako nepřátelští vojáci kolem nedobytné pevnosti. (...)

Ráda bych se jednou stala kronikářkou našeho osudu. Musím si pro tyto události vytvořit nový jazyk a dobře si je všechny uložit v paměti, až už nebudu mít příležitost si je zapisovat. Jsem otupělá a znovu ožívám, řítím se do hlubin a zase vstávám a možná se mi jednou, mnohem později, podaří najít klidné místo, které bude patřit jenom mně a kde budu smět zůstat tak dlouho, i kdyby to mělo trvat celá léta, dokud se život ve mně znovu nerozproudí a dokud se znovu nedostaví slova, která dosvědčí to, o čem je třeba vydat svědectví. Čtyři hodiny odpoledne: den byl nakonec úplně jiný, než jsem čekala. (...)

Bída je opravdu hrozná, a přesto často běhám pozdě večer, když už uplynulý den zapadl do hlubin, pružným krokem podél ostnatého drátu, a to mi pak vždy znovu vytryskne ze srdce – nemůžu za to, prostě to tak je, má to elementární moc: život je něco velkolepého a nádherného, jednou musíme vybudovat úplně nový svět a každý další zločin, každou další krutost musíme vyvážit novou dávkou lásky a dobroty, kterou si v sobě musíme vybojovat. Smíme sice trpět, ale nesmíme se nechat zlomit. Pokud tuto dobu přežijeme bez úhony, tělesně i duševně bez úhony, především ale duševně, a bez hořkosti, bez nenávisti, pak budeme mít právo po válce se vyjádřit k novému světu. Možná jsem ctižádostivá žena, ale i já bych chtěla mít docela malé slovo. (...) Člověk by byl rád náplastí na mnohé rány.“²

Tento osobitý, intimní, dětsky upřímný a přitom smrtelně vážný, dialogický hlas snad mnohé dojmeme, protože Etty Hillesum vyslovuje a ztělesňuje rysy, které se zdají být naprosto neslučitelné: namísto nenávisti k pachatelům zločinů důvěra ve vlastního Boha. Zkáza i její záhuba se blíží, ona to tuší, my to víme, ale ona píše: „Pokud tuto dobu přežijeme bez úhony, tělesně i duševně bez úhony, především ale duševně, a bez hořkosti, bez nenávisti, pak budeme mít právo po válce se vyjádřit k novému světu.“

V naprosté bezmoci tváří v tvář katastrofě si poznamenává, vybočujíc z obětní role, ale se vši bezelstností oběti: „Člověk by byl rád náplastí na mnohé rány.“ Ona, uvržená do největší myslitelné bezvýchodnosti, bezvýchodnost obětí popírá a znovu jim dodává důstojnost činu. „(...) každý další zločin, každou další krutost musíme

² Hillesum, Přervaný život, s. 175–182, 200, 245, 247 [překlad upraven].

vyvážit novou dávkou lásky a dobroty, kterou si v sobě musíme vybojovat. Smíme sice trpět, ale nesmíme se nechat zlomit.“

Etty Hillesum je Židovka. Vyrůstala ale v rodném domě, kde to nehrálo žádnou roli. Jako Židovka je sice odvezena do koncentračního tábora a zahubena, ale židovskou identitu si nepřisvojuje. Nekonvertuje ovšem ani ke křesťanství. Etty Hillesum prožívá a praktikuje určitou radikální podobu vlastního Boha: žádná synagoga, žádná církev, žádné společenství víry. Nebyla snad Etty Hillesum Nežidovkou v životě a Židovkou ve smrti?

Dokonce i uvězněná v táboře je Etty Hillesum přítomná, aniž by tam náležela. Používá pro to metaforu „ztroskotání“: tonoucí se mačkají kolem jediného plovoucího kousku dřeva v nekonečném oceánu. „Zachraň se, kdo můžeš, druhého odstrč a nech ho utopit, je to tak nízké, a neumím se o něco drát. Patřím zřejmě spíš k lidem, kteří raději ještě chvíli plavou na zádech s očima zdviženými k nebi a pak se s odevzdaným klidem utopí.“³ Jak píše Natan Sznajder, toto „nenáležení“ z Židů učinilo evropské kosmopolity, ale také bezbranné oběti nacismu. „Evropští Židé byli současně asimilovaní i ortodoxní, židovští i nežidovští.“⁴ A právě toto nenáležení Etty Hillesum se střetlo s ontologickou zlobou antisemitského vědomí a odhodláním antisemitského státu vymýtit tyto nadnárodní židovské kultury a společnosti v srdci Německa a Evropy.

Co pro nás znamená deník Etty Hillesum dnes? Je dobrou Židovkou Nežidovka, která svým masovým vrahům s takřka unáhlenou láskou k nepříteli odpustila to, co odpustit nelze? „Jsem ochotna jít do všech lágrů po celé Evropě, chci být na všech frontách, nechci zůstat v takzvané jistotě, chci být přece při tom. Všude, kam přijdu, chci napomáhat sbratření takzvaných nepřátel...“⁵ Představuje snad pro mnohé to nejúchvatnější a pro jiné zase to nejproblematictější v hlase deníků Etty Hillesum onen nanejvýš sporný výrok o „sbratření takzvaných nepřátel“, jež nejen vyslovuje, ne, dokonce jej až do nejkratnějších důsledků ztělesňuje – aniž by mohla vědět, „co“ se událo a „co“ vlastně odpustila!?

³ Hillesum, *Přervaný život*, s. 182.

⁴ Natan Sznajder, *Gedächtnisraum Europa. Die Visionen des europäischen Kosmopolitismus: Eine jüdische Perspektive*, Bielefeld, Transcript 2008, s. 96.

⁵ Hillesum, *Přervaný život*, s. 235.

„Není ve mně básník, je ve mně jen kousek Boha, který by mohl vyrůst v básníka.“⁶ Poklidné věty jejího deníku, které se „v divoce zpřeházeném světě“ chtějí ujistit o zdrojích vlastního života, si hledají své čtenáře, rozdmýchávají život, děsí, rozrušují a oblažují. Téměř nechtěně a mimochodem se Etty Hillesum v písemné formě svého sebezpozorování a své sebereflexe daří nechat před očima vyvstat cosi obecného: „Styl je Bůh.“ Tento výrok Gottfrieda Benna zde nabývá doslovného významu. Styl, jaký Etty Hillesum užívá ve svých denících, Boha nenahrazuje (jak to myslel Benn). Spíše ve svém deníku Etty Hillesum hovoří k Bohu stejně jako k sobě. Styl vytváří auru bezprostřední účasti čtenáře na modlitbě, která je vedena jako rozhovor v němé přítomnosti bezmocného Boha. „Když se modlím, nikdy se nemodlím sama za sebe, ale vždycky za druhé (...).“ Těmito „druhými“ jsou také její učitelé, „mladý, ubohý vojenský policista“, který jí jednou za nočního transportu řekl: „Za takovou noc zhubnu o dvě a půl kila...“⁷ ale také matka, která svému dítěti řekla: „A když teď pěkně nespapáš svůj puding, budeš muset bez maminky do transportu.“⁸ „Připadá mi,“ píše Etty Hillesum, „jako bych z nich svou pozorností dokázala vylákat to nejlepší a nejhlubší, otvírají se přede mnou, každý z nich představuje samostatný příběh, který vypravuje sám život.“⁹

A přesně to je tajemstvím stylu jejích deníků: i čtenář prožívá sebe sama nejen jako naslouchajícího, nýbrž je při čtení vtažen do monologu Etty Hillesum jako vypravěč. Vypráví svůj život sobě samému, tedy Etty Hillesum, tedy Bohu. Sám vnitřní svět deníků tak generuje určité publikum. Přitom jsou ale zahlazeny veškeré stopy „literárního“ úsilí. Etty Hillesum se daří podivuhodným způsobem vytvářet autenticitu toho, co je vlastní, a toho, co toto vlastní překračuje. Její jazyk je tímto překračováním, touto bezprostředností transcendence. Ony neokázalé věty, ono volné prolínání rozhovoru se sebou a s Bohem umožňuje ponoření do vlastního horizontu života druhých lidí – lekce stylu, při nichž splývají vnitřek a vnějšek v jedno.

⁶ Hillesum, *Přervaný život*, s. 237.

⁷ Hillesum, *Přervaný život*, s. 247.

⁸ Hillesum, *Přervaný život*, s. 257.

⁹ Hillesum, *Přervaný život*, s. 238–9.

Vlastní Bůh není bohem všemohoucím. Je Bohem, který je v apokalyptické době bezmocný a bez domova. Bohem, jenž lidi, kteří jej zavrhlí, potřebuje, aby nedospěl k záhubě. Proč Bůh stvořil člověka? Protože chtěl být uznán, jak říká (nejen) Korán. A možná je k tomu třeba dodat: protože bezmocný člověk v sobě musí bezmocného Boha střežit a zachránit.

Blahoslavení jsou ti, kdo jsou odevzdaní svému osudu a kdo zapomněli na možnost být jinak. „Štěstí probleskuje tam, kde již není žádná naděje.“¹⁰ „Musí existovat něco jiného, vždyť jinak by vědomí nemohlo vůbec pochybovat o hrůzách, nemohlo by uchovávat ani ponětí o odlišné barvě, jejíž rozptýlené stopy nechybějí v negativním celku, jak říká Adorno.“¹¹ Lidé netrpí proto, že ztratili naději, ale protože ji ztratit nedokážou. Trýznění jsou právě ti, kdo doufají.

Navzdory veškeré své prostotě je deník Etty Hillesum dokumentem obsahujícím výkřik bezvýchodnosti a nemilosrdnou obžalobu, a to v neposlední řadě proto, že Ettin život, alespoň po faktické stránce, končí naprosto bezútěšnou situací. Podle zprávy Červeného kříže byla Etty Hillesum zavražděna 30. listopadu 1943 v Osvětimi. Víra v dobrého Boha vyhasíná. Schopenhauer napsal: „Pokud svět stvořil bůh, pak bych jím nechtěl být. Jeho bída by mi srdce roztrhla.“¹²

Deník Etty Hillesum je imaginárním místem, na němž se odehrává horor lidských dějin. Kdo do sebe pojme apokalyptickou hrůzu, odmítne s konečnou platností pozitivní dialektiku dějin ve všech jejích rozličných odstínech a hájí odpor vůči tomu, že by se životu mohl přiznat smysl. Etty Hillesum si však nestěžuje ani neobžalovává. A to ani své katy. Nachází útěchu a důstojnost (nikoli jistotu!) v intimitě vlastního, bezmocného Boha, v níž se tento Bůh sám stává tázajícím, který nezná odpověď.

Teologie vlastního Boha (kterou nedokážu a ani nechci psát) by musela do středu svého zájmu postavit tuto vazbu mezi věděním o lidském Já a věděním o Boží přítomnosti ve vlastním životě, právě tak jako vazbu mezi láskou k druhému – „náboženskému druhému“,

¹⁰ Navid Kermani, *Der Schrecken Gottes. Attar, Hiob und die metaphysische Revolte*, München 2005, s. 76.

¹¹ Kermani, *Der Schrecken*, s. 74.

¹² Arthur Schopenhauer, *Handschriftlicher Nachlaß*, sv. III, s. 57, cit. podle Kermani, *Der Schrecken*, s. 190.

„soukmenovci“, „bližnímu“, „nepříteli“ – a láskou k Bohu či vazbu bezmocného Já k bezmocnému vlastnímu Bohu. Jak z toho vysvítá, religiozita se zakládá na tom, že oba – jak vlastní Bůh, tak vlastní život – představují neproniknutelná tajemství: přetrvává jen to tragické.

„Když tak chodím ulicemi, tvůj svět hodně zaměstnává mé myšlenky, vlastně nedá se to ani nazvat myšlením, protože jde spíše o snahu uchopit jej smysly. Někdy mi připadá, jako bych mohla tento čas přehlédnout jako určitou duchovní epochu, jejíž počátek a konec vidím a kterou dokážu zařadit jako celek. Právě proto jsem tolik vděčná; nejsem ani trochu zahořklá, nechovám v sobě nenávist, ale vládne ve mně veliká odevzdanost, která ovšem nemá nic společného s lhostejností, ať už to zní jakkoli podivně!. Nejvíc mě deprimuje, že mezi lidmi, s nimiž pracuju, není skoro nikdo, jehož obzory by se rozšířily. Navíc skutečně netrpí. Nenávidí, ve vztahu k vlastní osobě jsou slepě optimističtí, intrikaři a ctižádostivě si brání své místo, to všechno je jeden veliký chlív a jsou chvíle, kdy bych nejradši položila hlavu sklesle na psací stroj a vykřikla: Už to dál nevydržím! Jenže ono to jde pořád dál a já se o lidech učím stále víc.“¹³

Jak je možné neodpovídat na tuto nenávist nenávistí, na toto násilí násilím, na tuto agresi agresi? To, co Etty Hillesum přivádí na světlo při svém hledání „velké prostoty“ a „hlubokého lidství“ ve svých denících, jistě souvisí s jejími individuálními charakterovými rysy a její osobitostí. Ve skutečnosti ale svou důstojnost čerpá z vyššího zdroje, který sdílí se všemi ostatními lidmi. V tom, co říká nebo co dělá, se ukazuje kus lidství. A právě vazba mezi její jednotlivou existencí a *všeobecným* jednotlivcem, *všeobecným* vlastním Bohem, v jejích denících zápasí o výraz. Lidství, které přivedla k řeči svým hlasem a svou zkušeností, zasluhuje úctu a je posvátné. Tento exemplární náboženský individualismus vyvrací jakékoli podezření z kultu ega, neboť překračuje sebe sama.

Milá Etty, nemohla jste tušit, co způsobíte vy a mnoho dalších, kteří svůj život vkládají do rukou vlastního Boha. „Vlastního Boha“ lze praktikovat, prožívat, zpřítomnit a lze v něj doufat jen tehdy, když je „vlastní“, to znamená, když Bůh, svět a člověk mohou být nejen myšleni dohromady jako jednota, ale když se „náboženské“

¹³ Hillesum, Přervaný život, s. 191–192 a 193.

z veřejného prostoru obrátí dovnitř. Když jste vzala Boha do vlastních rukou, radikalizovala jste toto rozštěpení, které vyznačuje rozdíl mezi náboženstvím a religiozitou. Předtím totiž byl člověk buď katolík, nebo protestant, nebo žid (nebo ateista či heretik). Člověk se rodil do „oficiální, úředně existující církve“, volil tak, jak si žádalo jeho náboženství, plodil děti a vychovával je v duchu náboženství, v němž byl sám vychován. Do války táhl s požeňnanými zbraněmi, dokonce přesto, že na straně nepřítele bojovali také katolíci, židé nebo protestanti. A zrovna v takovém světě, morálně zpustošeném šílenstvím teroru, vám připadla úloha chtít dokázat něco víc, nad rámec této kolektivní religiozity, která káže poddajnost: jako by člověk mohl vzít svůj život, včetně jeho náboženského rozměru, do vlastních rukou. A to byla nanejvýš riskantní myšlenka s dalekosáhlými důsledky! Ono Já (ve smyslu Fichte a Sartra) ve své plné, nelítostné svobodě a odpovědnosti a vlastní Bůh. Mělo z toho vzniknout takové malé nekonečno, které umožňuje naději, lásku a život dokonce i po zhroucení lidskosti. Tím se převrací řád víry, který platil po tisíciletí napříč všemi proměnami. Z rozhodujícího se a pochybuujícího jednotlivce se stává církev, strážce Boha a víry – a církev se naopak proměňuje v kacířství.

Ve všech náboženstvích se vyskytovaly rozmluvy zbožných lidí s „jejich“ Bohem.¹⁴ Také téma putování duše do kosmu při hledání Boha prostupuje celou světovou literaturou. Pomysleme na Dantovu *Božskou komedii*, Attárovu *Knihu soužení*, Miltonův *Ztracený ráj*, Goethův druhý díl *Fausta*, líčení Josefova nanebevzetí u Thomase Manna nebo *Velký sen* Gerharta Hauptmanna. Z pohledu dějin literatury a dějin náboženství se zde tedy nabízí husté předitivo, v němž se obrazy nepřítele k sobě dokonce navzájem vztahují, jakási metakomedie o putování lidských duší prahnoucích po Bohu napříč různými epochami, jazyky, imaginacemi a náboženstvími. A přece vyprávění o vlastním Bohu prolomilo církevní klatbu a osvobozeno od dogmat, liturgií a exegezí našlo individualizovanou a zároveň standardizovanou praktickou formu všedního rozhovoru s bližním, ba partnerským bohem, která spočívá takřka na vzájemnosti a je snad dokonce demokratizovaná, přestože je nevyzpytatelná. Co předtím

¹⁴ Kermani, Der Schrecken.

bylo a dosud je kázáno a posvátně stvrzováno jako nepřeklenutelný protiklad, je zde uvedeno do praxe pomocí inkluzivního nejen-ale-i. Neexistuje už kód pro to náboženské, jehož prostřednictvím bychom mohli nahlédnout za všechna zrcadla vlastního Boha. A přirozeně se neúprosně vnučuje otázka: co je na „vlastním“ Bohu to „vlastní“? A je vlastní „Bůh“ vůbec ještě Bohem, nebo spíše jen zbožštěním „vlastního“? Vlastního Boha především charakterizuje vícero negativních určení: není žádnou nálepkou, žádným symbolem porážectví, žádnou konvencí dvojí morálky a hlavně žádným „vždy-jíž“, žádným absolutnem. Vlastní Bůh je dělitelný a znovu složitelný jako individuum samo, je zárukou jeho nezávislosti i nezávislosti Boha samého.

Milá Etty, vaše nenucené zacházení s vlastním Bohem se často přelévá v milostný vztah, ba někdy si jako čtenář nejsem jistý, zda oslovujete svůj milovaný mužský nebo božský protějšek. A tak se láskou zaplétáte do *paradoxu svobody*:¹⁵ tak jako se chceme zmocnit svobody milovaného člověka, chceme se také zmocnit vlastního Boha. Přirozeně se to nepodaří silou: tato hybris se vymyká oblasti myslitelného. „Vlastním“ Bohem si ta, která chce být milována, nepřeje Boha podmanit či přitesat podle lidské touhy po lásce. Nestojí o žádný božský automat na lásku. To by znamenalo chápat a využívat vlastního Boha jako víceúčelového automatizovaného pomocníka pro život, což by však byl, jakkoli by to bylo na první pohled praktické a výhodné, v konečném důsledku ponižující vztah pro obě strany. A tak si milující nepřeje milovaného vlastního Boha vlastnit, jako se vlastní věci, ale snaží se nalézt určitý zvláštní typ přisvojení. Chce vlastnit Boží svobodu jakožto svobodu.

Jestliže ale Boží svoboda není myšlena jako automat na lásku, který splní všechna přání, nýbrž se bere vážně, není vyloučena ani možnost Boží lhostejnosti, Jeho odmítnutí či přehlížení. Proč by měl Bůh člověka milovat, když je a má být tak svobodný jako člověk, který jej miluje? Lze ale „vlastnímu“ Bohu takto poskytnout domov a vzít jej pod svou ochranu před světem, který hodlá zničit sebe sama, když se mu přiznává i svoboda nemilovat čili, řečeno ještě ostřeji, nenávidět?

¹⁵ Který Jean-Paul Sartre dokázal u pozemského náboženství lásky (Jean-Paul Sartre, *Bytí a nicota*, Praha 2006, Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, *Das ganz normale Chaos der Liebe*, Frankfurt 1990).

Možná je člověk v zacházení s vlastním Bohem jen příliš lidský: chtěl by být božskou svobodou milován, ale vyžaduje, aby tato svoboda jako taková přestala existovat. Chtěl by, aby Boží svoboda samu sebe předurčila k tomu, že se stane láskou, a to nejen na začátku celého dobrodružství, ale v každém okamžiku. Chceme vlastního Boha držet na uzdě svých vlastních přání, traumat, hysterií, obav a nadějí a současně chceme tuto uzdu držet ve svých rukou. Jak lze ale odolat pokušení, že Jej ponížíme na „plyšového boha“?

Tyto úvahy bych mohl rozvést na mnoha dalších stránkách. Přesto je tu něco, co byste nepovažovala za možné, Ety: váš příběh vlastního Boha zevšedněl, zploštěl a stal se vinou nekonečného opakování triviálním a vyčpělým. Již se nerozlišuje mezi Bohem a bůžky. Člověk se pohybuje ve světě multireligiálních citátů, jejichž původ a smysl nezná. Jen zřídka lze pocítit dech zašlé minulosti, jíž jsme dláždili chodby a vnitřní stěny „vlastního Boha“. Jen si vybírám z katalogu určeného pro trh New Age, neboť vlastní Bůh se stal prodejným: najdou se zde nabídky, které velebí moc krystalů, vedle instruktáže, jak správně objímat břízy, aby se z nich uvolnila duchovní energie, nebo nabídky, jež prozradí, kam je třeba zajít a které formuláře je nutné vyplnit, aby se člověk znovunarodil. A všechny tyto výpravy do neznámého nitra duše mají přirozeně svou cenu. Sotva tedy překvapí, že tak jako existují veletrhy erotiky, konají se také veletrhy esoteriky, které neponechají žádnou náboženskou potřebu smyslu nenaplněnou – vezmete-li nabídku, jak leží a běží, a platíte-li za zboží hotově. Tak slibuje rostoucí paranáboženský celosvětový poskytovatel služeb nebe na zemi.

2. VLASTNÍ ŽIVOT, VLASTNÍ POKOJ, VLASTNÍ BŮH

Vlastní Bůh by mohl být náboženskou tváří vlastního pokoje. Virginia Woolfová ve svém eseji *Vlastní pokoj (A Room of One's Own)*, Londýn 1929) píše: „... možná si teď říkáte: Vždyt jsme vás žádaly o přednášku o ženách a literatuře! Co s tím má co činit vlastní pokoj?“ A odpovídá: „Jediné, co jsem mohla udělat, bylo sdělit vám svůj názor na jednu nepřilíš zásadní otázku, totiž tu, že pokud má žena psát literaturu, musí mít peníze a vlastní pokoj...“ Kdo za sebou může zavřít dveře,